KVALITATIVNÁ ANALÝZA PREŽÍVANIA POKRAČUJÚCICH VÄZIEB K ZOSNULÉMU PARTNEROVI U ŽIEN V OBDOBÍ STAROBY

Miriam Masaryková, Lucia Záhorcová

Abstrakt

Primárnym cieľom výskumnej štúdie bola kvalitatívna analýza pokračujúcich väzieb u žien po strate partnera. Ďalšími cieľmi bola analýza kvality vzťahu s partnerom pred stratou a analýza rituálov využívaných po strate. Výskumný súbor tvorilo 10 žien po strate partnera v období neskorej dospelosti až staroby. Vek participantiek sa pohyboval v rozmedzí od 56 do 83 rokov ($M = 71,4$ rokov; $SD = 3,07$), dĺžka vzťahu s partnerom sa pohybovala od 32 do 59 rokov ($M = 46,9$ rokov; $SD = 8,6$) a uplynulý čas od straty partnera sa pohyboval v rozmedzí od 9 mesiacov do 10 rokov, 4 mesiacov ($M = 47,5$ mesiacov; $SD = 11,26$). Údaje boli získané pološtruktúrovanými rozhovormi, ktorých cieľom bolo hlbšie preskúmanie prežívania ovdovených participantiek. Na analýzu dát bola použitá metóda konsenzuálneho kvalitatívneho výskumu. Výsledkom analýzy údajov boli 3 domény: Formy pokračujúcich väzieb u vdov po strate partnera, Formy rituálov u vdov po strate partnera, Pozitívne a negatívne vnímané aspekty kvality vzťahu. Na základe získaných dát bol popísaný typický prípad prežívania väzieb k partnerovi u ovdovených žien. Formy pokračujúcich väzieb sú rôznorodé, môžu mať charakter pozitívnych, ambivalentných, ale aj negatívne prežívaných väzieb. Môžu byť pokračovaním rôznych aspektov vzťahu, ktorý existoval pred stratou, pričom ponúkajú nové možnosti, ktorými sa vzťah môže meniť alebo napredovať. Výsledky sú interpretované a diskutované s predchádzajúcimi výskumnými zisteniami.

Kľúčové slová: vdovstvo, strata partnera, pokračujúce väzby, kvalita vzťahu, kvalitatívna analýza

QUALITATIVE ANALYSIS OF CONTINUING BONDS AFTER THE LOSS OF A PARTNER IN ELDERLY WIDOWS

Abstract

The primary aim of this research study was a qualitative analysis of continuing bonds in women after the loss of a partner. The sub-goals were to analyse the quality of the pre-death relationship with a partner and to analyse the rituals used during the grieving process. The research sample consisted of 10 elderly widows. Age of participants ranged from 56 to 83 years ($M = 71,4$ years; $SD = 3,07$), length of the relationship with a partner ranged from 32 to 59 years ($M = 46,9$ years; $SD = 8,6$) and time elapsed since the loss ranged from 9 months to 10 years, 4 months ($M = 47,5$ months; $SD = 11,26$). Data were obtained by semi-structured interviews, aimed to explore more in-depth experiences of widowed participants. Consensual Qualitative Research was used to analyse the data. The data analysis resulted in 3 domains: Forms of continuing bonds in widows after the loss of a partner, Forms of rituals in widows after the loss of a partner, Positively and negatively perceived aspects of the relationship quality. Based on the obtained data, the typical case of experiencing continuing bonds to a partner in widowed women was described. The forms of continuing bonds are diverse, they can be experienced positively, ambivalently, or negatively. They may mean a continuation of various aspects of the pre-loss relationship, offering new opportunities for the relationship to change or progress after death. The results are interpreted and discussed in line with previous research findings.

Keywords: widowhood, loss of a partner, continuing bonds, quality of relationship, qualitative analysis

Došlo: 18. 12. 2019

Schváleno: 17. 10. 2020

Úvod

Strata blízkeho človeka je ranou, ktorá vždy výrazne zasiahne prežívanie pozostalej osoby a v dôsledku ktorej sa musí pozostalý začať orientovať vo svete bez milovaného človeka. O to horšie je stratiť životného partnera, s ktorým človeka spájali roky spolužitia, spoločne strávených chvíľ a spomienok. Podľa Špatenkovej (2005) prináša ovdovenie radikálnu zmenu životného spôsobu, často aj sociálneho postavenia, životnej úrovne, prestíže, obmedzenie sociálnych kontaktov a nutnosť socializácie v novej životnej roli - roli vdovy a vdovca. V rámci transformačného procesu po strate sa mení vzťah smútiaceho k zosnulému na taký, ktorý môže fungovať aj po strate (Boerner & Heckhausen, 2003). Navyše, pre starších ľudí, ktorí so svojím partnerom prežili desiatky rokov, môže byť často nemožné, aby nepokračovali v blízkom emocionálnom vzťahu so zosnulým partnerom (Costello & Kendrick, 2000). V tejto súvislosti sa v literatúre hovorí o pokračujúcich väzbách po strate, ktoré Klass, Silverman a Nickman (1996) definovali ako určitú vnútornú reprezentáciu zosnulého, ktorá je bežnou súčasťou procesu smútenia. Field, Gal-Oz a Bonanno (2003) týmto názvom označujú prítomnosť pokračujúceho vnútorného vzťahu so zosnulým človekom. Zahraniční autori navyše popisujú rôzne formy prežívania pokračujúcich väzieb, napríklad identifikáciu so zosnulým, sny, rozprávanie sa so zosnulým, halucinácie, zážitky prítomnosti zosnulého, spomienky na minulé udalosti, využívanie hmotných objektov, či rituály (Hayes & Leudar, 2016; Rando, in Reisman, 2001; Vale-Taylor, 2009). Vzhľadom na nedostatok kvalitatívnych zahraničných štúdií a úplnú absenciu domácich výskumov týkajúcich sa tejto problematiky je našim primárnym cieľom *urobiť analýzu pokračujúcich väzieb po smrti partnera na výskumnom súbore ovdovených žien*. Predpokladáme, že ženy sú viac zdieľne a tiež ochotnejšie popísať svoje prežívanie týkajúce sa tejto citlivej témy. V tejto súvislosti sme odvodili prvú výskumnú otázku:

O1: Aké sú formy prežívania pokračujúceho vzťahu u vdov po strate partnera?

Rituály majú špecifické postavenie v našej spoločnosti, sú však aj dôležitou súčasťou smútenia po strate blízkej osoby. V súčasnosti sa veľmi zdôrazňuje osobný zmysel rituálu pre jednotlivca, keďže smútiaci môžu vykonávať ten istý typ rituálu, ale z rôznych dôvodov, a zároveň každý rituál môže mať pre nich rôzny zmysel (Root & Exline, 2014; Vale-Taylor, 2009). Podľa výskumných zistení môžu mať rituály charakter pokračujúceho vzťahu (Barnhill, 2011; Romanoff & Terenzio, 1998; Vale-Taylor, 2009), prípadne môžu byť len činmi vykonanými z rešpektu či povinnosti (Vale-Taylor, 2009). Navyše, prístup k smrti, spôsoby smútenia, ale aj využívanie rituálov sú značne ovplyvnené kultúrnym pozadím (Bäckström, 2019). Vzhľadom na nedostatok domácich a novších zahraničných výskumných štúdií, ktoré by sa venovali problematike rituálov u smútiacich, sme sa rozhodli zvoliť druhý výskumný cieľ, ktorým je *urobiť analýzu využívania rituálov u žien po strate partnera so zameraním na osobný zmysel rituálu pre jednotlivca*. V súlade s našim výskumným cieľom sme určili druhú výskumnú otázku:

O2: Aké rituály využívajú ovdovené ženy po strate partnera?

Kvalita vzťahu medzi smútiacim a zosnulým pred stratou do určitej miery súvisí s kvalitou vzťahu, ktorý pokračuje po strate. Hoci toto tvrdenie zastáva väčšina autorov (Boerner & Heckhausen, 2003; Field, Gal-Oz, & Bonanno, 2003; Hayes & Leudar, 2016; Karydi, 2018), vo výsledkoch výskumov nachádzame nejednotné závery. Vo všeobecnosti sa spája väčšia spokojnosť vo vzťahu pred stratou s častejším využívaním pokračujúcich väzieb po strate (Field, Gal-Oz, & Bonanno, 2003). Karydi (2018) navyše spája pozitívny vzťah pred stratou s následným pozitívnym prežívaním pokračujúceho vzťahu. Rozdiely sa ukazujú v prípade, kedy bol vzťah pred stratou blízkeho konfliktný. Zatiaľ čo Tyson-Rawson (in Steffen & Coyle, 2011) hovorí o následnom negatívnom prežívaní pokračujúcej väzby, Hayesová

a Leudar (2016) poukazujú na pozitívne vnímanie pokračujúceho vzťahu, vďaka ktorému dochádza k vyriešeniu konfliktov z minulosti. V dostupnej literatúre navyše chýba väčší vhlád do problematiky transformácie vzťahu pred stratou na pokračujúci vzťah po strate. Preto sme si za ďalší cieľ zvolili *urobiť analýzu kvality vzťahu s partnerom u ovdovených žien pred stratou*. V súvislosti s našim cieľom si kladieme tretiu výskumnú otázku:

O3: Aká bola kvalita vzťahu s partnerom pred stratou u ovdovených žien?

Metóda

Výskumný súbor

Podmienkami pre výber účastníčok do výskumu bol status vdovy, vek vyšší ako 55 rokov, keďže sa zaujímate o populáciu v období neskorej dospelosti až staroby, a minimálny čas od straty pol roka, aby účasť vo výskume v krátkom čase od straty nepôsobila na vdovy traumatizujúco. Pre získanie účastníčok do výskumu bol zvolený príležitostný výber vzorky, pre ktorý sme sa rozhodli vzhľadom na citlivý charakter skúmanej témy. Výsledný výskumný súbor tvorilo 10 ovdovených žien. Vek účastníčok sa pohyboval v rozmedzí od 56 do 83 rokov ($M = 71,4$ rokov; $SD = 3,07$), dĺžka vzťahu s partnerom sa pohybovala od 32 do 59 rokov ($M = 46,9$ rokov; $SD = 8,6$) a uplynulý čas od straty partnera sa pohyboval v rozmedzí od 9 mesiacov do 10 rokov, 4 mesiacov ($M = 47,5$ mesiaca; $SD = 11,26$). U troch ovdovených žien išlo o stratu očakávanú, predovšetkým následkom dlhodobejšieho pôsobenia rakoviny, u šiestich účastníčok išlo o stratu náhlu, napr. v dôsledku infarktu a u jednej účastníčky išlo o násilnú stratu, konkrétne suicídium v dôsledku diagnostikovania nevyliciteľného ochorenia.

Metódy zberu a analýzy údajov

Telefonicke alebo osobne sme oslovili 13 ovdovených žien s prosbou o účasť vo výskume. Potenciálnym účastníčkam bol vysvetlený zámer a priebeh výskumu ešte pred vyslovením súhlasu alebo nesúhlasu z ich strany. Výsledný výskumný súbor tvorilo 10 participantiek, s ktorými sme sa dohodli na čase a mieste rozhovoru. Rozhovory sa konali prevažne v domácnostiach participantiek. Účastníčky sme pred realizáciou samotného rozhovoru informovali o ciele nášho výskumu, anonymite získaných údajov, nahrávaní rozhovoru na záznamník, využití zozbieraných dát, možnosti kedykoľvek ukončiť účasť vo výskume, prípadne neodpovedať na niektoré otázky. Následne participantky podpísali informovaný súhlas. Rozhovory boli realizované prvou autorkou štúdie. Tá sa najskôr pokúsila o vytvorenie príjemnej a bezpečnej atmosféry, prípadne zodpovedala otázky, ktoré účastníčky zaujímali. Následne kládla hlavné otázky a v prípade potreby kládla doplnujúce otázky. Rozhovory trvali od 35 minút do 2 hodín, priemerne 50 minút.

Zber údajov sme realizovali prostredníctvom pološtruktúrovaného rozhovoru. Účastníčkam sme kládli nasledujúce hlavné otázky: Aký bol Váš vzťah s partnerom pred stratou? Zmenil sa Váš vzťah po strate? Akým spôsobom si zachováвате (pokračujúci) vzťah s partnerom po strate? Aké rituály ste využívali alebo využívate po strate? Ako sa zmenili spôsoby udržiavania pokračujúceho vzťahu v čase? Ako ste pokračujúce väzby vnímali?

Na analýzu údajov sme použili konsenzuálny kvalitatívny výskum (Consensual Qualitative Research, CQR, Hill et al., 2005). CQR sa spolieha na opis fenoménov prostredníctvom slov miesto čísel a uprednostňuje malý počet prípadov, ktoré sú však skúmané intenzívne (Hill, Thompson & Williams, 1997). Odporúčaná veľkosť výskumného súboru je 8-15 participantov. Pre lepšie objasnenie problematiky odporúčajú Hillová,

Thompsonová a Williamsová (1997) popísanie typického prípadu, ktorý reprezentuje prežívanie charakteristické pre väčšinu participantov. Pre získanie čo najobjektívnejších výsledkov si CQR vyžaduje spoluprácu tímu, najmenej dvoch výskumníkov, ktorí analyzujú dáta osobitne a následne sa snažia dospieť ku konsenzu prostredníctvom otvoreného dialógu (Hill, Thompson, & Williams, 1997). V našom prípade to boli dve študentky psychológie a jedna auditorka práce, vysokoškolská pedagogička so skúsenosťami v kvalitatívnom výskume, ktorá poskytovala spätnú väzbu k analyzovaným dátam.

Po ukončení zberu dát prvá autorka práce všetky nahrávky doslovne prepísala. Pre zachovanie anonymity bol každej účastníčke pridelený kód a boli odstránené všetky osobné a citlivé údaje. Autorka v rozhovoroch označila dlhšie pauzy, prípadne plač. Pred začatím analýzy boli rozhovory rozdelené na polovicu, pričom každá členka tímu analyzovala samostatne najprv prvú a potom druhú polovicu. Prvým krokom analýzy bolo vytvorenie domén, teda hlavných spoločných tém rozhovorov. Následne boli rozdeľované základné myšlienky z jednotlivých rozhovorov do už vzniknutých domén. Posledným krokom bola krížová analýza, kedy každý člen tímu samostatne zaraďoval hlavné myšlienky do kategórií a podkategórií. Po každom kroku sa výskumníci stretli, aby o výsledkoch diskutovali a dospeli ku konsenzu ohľadom kategórií, podkategórií a reprezentatívneho výroku. Výsledný konsenzus bol odovzdaný auditorke na kontrolu a následne boli zapracované jej pripomienky do výsledkov. Na záver bola vytvorená typológia kategórií a podkategórií podľa Hillovej, Thompsonovej a Williamsovej (1997), ktoré ich odporúčajú rozdeliť na všeobecné (týkajúce sa všetkých participantov), typické (týkajúce sa aspoň polovice prípadov) a variabilné (týkajúce sa najmenej dvoch, ale menej ako polovice prípadov). Typológiu kategórií a podkategórií možno nájsť v tabuľkách 1, 2 a 3.

Výsledky

V rámci prvej výskumnej otázky sme sa zamerali na popísanie foriem pokračujúcich väzieb, ktoré si vdovy po strate partnera zachovávajú. Odvodili sme doménu s názvom *Formy pokračujúcich väzieb u vdov po strate partnera* (tabuľka č. 1). Zistili sme, že ani u jednej ovdovenej ženy sa neobjavila len jedna forma pokračujúcich väzieb, ale hneď niekoľko a v rôznej intenzite využívania. Výsledky poukazujú na rozmanitosť týchto foriem, ktorými si vdovy pokračujúce väzby po strate zachovávajú. Tomu nasvedčuje aj fakt, že sa nám ukázala iba jedna kategória ako všeobecná (charakteristická pre všetky prípady), a to konkrétne *spomínanie na zosnulého partnera*. Participantky sa vyjadrovali, že po takom dlhom čase spolunažívania je prirodzené, že na partnera čas od času v myšlienkach spomínajú. Druhou najčastejšou formou pokračujúcich väzieb boli *sny*. V rámci tejto kategórie štyri participantky popisovali *pravidelné snenie* o zosnulom, tri uvádzali *absenciu snov* a jedna *príliš časté snenie*. Absencia snov bola u všetkých účastníčok spájaná s prianím, aby sa im o partnerovi snívalo, a to najmä tesne po strate (napr. „Ale dlho sa mi nesnívalo...tak som chcela, že by sa mi o ňom snívalo“). Jedna vdova, ktorej sa o partnerovi snívalo každý večer, prežívala ambivalentné pocity, ktoré na jednej strane pramenili z radosti, lebo sny boli príjemné, na druhej strane vyvolávali dojem, akoby spolu s partnerom naďalej žili, čo bolo pre ňu nepríjemné.

Jedinou typickou kategóriou, ktorú sme odvodili, boli *zážitky prítomnosti zosnulého*, ktoré uvádzalo päť účastníčok. Špecifickosť tejto kategórie vidíme v rôznych formách, v ktorých sa zážitky objavujú. Tri účastníčky opisovali duševný pocit, že je partner stále s nimi, prípadne že ich ochraňuje a pomáha im, u jednej vdovy sa objavili vizuálne zážitky prítomnosti partnera („Raz som takto sedela v tejto fotelke a to bolo jedenkrát, bol za dverami, stál...som ho videla, ako stojí.“), dve účastníčky popisovali jeho prítomnosť

napríklad prostredníctvom pohybu určitého predmetu („...no a keď sme sa obliekali, tak zrazu to autíčko sa pohlo...“), nezvyčajných zvukov v domácnosti alebo symbolicky („...pozriem sa a je presne 12 hodín, tak že aha - to mi on dáva znamenie.“). Charakter týchto zážitkov vnímali všetky účastníčky pozitívne, pociťovali komfort pri predstave, že je partner s nimi. Za dôležitú kategóriu, ktorá sa ukázala u štyroch ovdovených žien, považujeme *rozprávanie sa so zosnulým*. Participantky najčastejšie popisovali dialóg s partnerom, v ktorom sa mu vyroznávajú, s partnerom sa radia, prípadne ohlásia, pokiaľ niekam odchádzajú. Tri účastníčky explicitne vyjadrili, že im takýto dialóg veľmi pomáha a zachováva ho aj po dlhšom čase od straty (napr. „...pomáha mi to veľmi, pretože mi tak odľahne na duši, hej, že prídem, že sa mu vyroznávam...“).

Výsledky ukazujú, že u každej participantky v rámci nášho výskumného súboru boli prítomné aspoň nejaké formy pokračujúcich väzieb, ale nemuselo vždy ísť o aktívne udržiavanie vzťahu s partnerom. Aktívne udržiavanie vzťahu, ktoré explicitne popisovali štyri participantky, sa obvykle spájalo s počiatočnými problémami s akceptáciou straty a práve s *reorganizáciou vzťahu s partnerom* a nájdením spôsobov, akými môže vzťah pokračovať aj po strate. Štyri účastníčky explicitne opisovali, ako sa zachovávanie vzťahu s partnerom postupne stalo súčasťou ich ďalšieho života, čo považovali za spôsob, ktorý im napomáha v ďalšom fungovaní. Jedna účastníčka špecificky vyjadrila: „A je to krásne, že človek má takú predstavu, že žije s ním ďalej...a ved' on je tu. Jeho telo tam zakopali, ale jeho duša, jeho dobré srdiečko je tu.“ Pokračujúce väzby sa prejavovali aj v podobe *rozprávania o zosnulom s rodinou*, čo považovali vdovy za spôsob, akým je zosnulý stále medzi nimi prítomný, alebo v podobe snahy o splnenie manželovho prania.

V rámci niektorých foriem pokračujúcich väzieb sme zaregistrovali negatívne prežívanie. Konkrétne *túženie po zosnulom*, ktoré sa objavilo u jednej účastníčky tesne po náhlej strate partnera, bolo charakterizované želaním, aby sa zosnulý nejakým spôsobom vrátil, čo bolo sprevádzané vyjednávaním s Bohom, rumináciou a neschopnosťou akceptovať situáciu. Zároveň táto účastníčka vyjadrila, že až keď našla spôsob, ktorým si mohla zachovať pokračujúci vzťah s partnerom, dokázala stratu viac akceptovať. Ako sama povedala: „...tým, že som si tak našla ho tu...v tých bežných veciach a že stále sa s ním rozprávam, radím sa s ním, keď niečo neviem...“. V tejto súvislosti sa prejavil tiež *pokračujúci interpersonálny konflikt, neodpustenie*, čo participantka opisala ako neschopnosť partnerovi odpustiť veci, ktorými ju zranil a ponížil, pričom zdôraznila, že „to už do konca života asi bude. To už ináč nebude“.

Tabuľka č. 1: Doména 1 - Formy pokračujúcich väzieb u vdov po strate partnera

	Kategória	Podkategória	Výrok	K
Formy pokračujúcich väzieb u vdov po strate partnera	Spomínanie na zosnulého partnera 10/10		„Spomínam naňho stále...“	Š
	Sny	pravidelné snenie 4/10	„teraz sa mi viacej sníva, už sa mi aj minulý týždeň, aj teraz sa mi...“	R
		absencia snov 3/10	„Ale dlho sa mi nesnívalo...tak som chcela, že by sa mi o ňom snívalo, keď zomrel a nesnívalo sa mi.“	R
		príliš časté snenie 1/10	„Hneď po smrti sa mi snívalo každý večer. To bolo niečo...ako mňa to síce po jednej stránke tak tešilo, lebo tie sny boli aj príjemné, ale také, také, že normálne, že akoby sme ďalej žili spolu ten život...“	
	Zážitky prítomnosti zosnulého 5/10		„Raz som takto sedela v tejto fotelke a to bolo jedenkrát, bol za dverami, stál, som ho videla ako stojí. Takú károvanú košeľu mal...“	
	Rozprávanie sa so zosnulým 4/10		„...aj keď idem preč, tak mu poviem, kde idem, potom keď som niekde dlho, tak sa mu ospravedlňujem, že ma tam zdržali...ale mi to pomáha, pomáha mi to. Urozprávam sa tam s ním.“	R
	Reorganizácia vzťahu s partnerom 4/10		„...je to krásne, že človek má takú predstavu, že žije s ním ďalej...a ved' on je tu. Jeho telo tam zakopali, ale jeho duša, jeho dobré srdiečko je tu.“	R
	Rozprávanie o zosnulom s rodinou 2/10		„Spomínam naňho stále, pri každej tejto, či niekde idem, či ho spomínam, medzi súrodencami alebo medzi rodinou...“	R
	Túženie po zosnulom 1/10		„Mne sa o ňom absolútne nesnívalo. A ja som z toho začala byť chorá. Si hovorím, preboha, to prečo? Prečo aspoň nepríde mi povedať niečo, toto není možné, aby sa nemohol nejako uvoľniť...“	
	Splnenie partnerovho prania 1/10		„...tak som mu ja dala, takému chlapcovi tuto vedľa u susedov urobiť takýto krížiček, ale je drevený...a splnila som mu jeho pranie...“	
	Pokračujúci interpersonálny konflikt, neodpustenie 1/10		„A mám to v tom srdci ešte doteraz, takže ja som mu ani neodpustila...som taká zatvrdnutá v tom a nemôžem sa z toho ako vymotať...“	

Vysvetlivky: TK= typológia kategórií; VŠ= všeobecné; T= typické; VR= variabilné

V rámci druhej výskumnej otázky sme sa sústredili na analýzu rituálov, ktoré ovdovené ženy po strate využívajú. Odvodili sme doménu *Formy rituálov u vdov po strate partnera* (tabuľka č. 2). Rituály sa v nejakej forme objavili u všetkých participantiek, pričom najpočetnejšou kategóriou u deviatich účastníčok bola *návšteva cintorína*. Frekvencia navštevovania sa však odlišovala, niektoré účastníčky hovorili, že najviac navštevovali cintorín tesne po strate, pričom postupne chodili menej, jedna účastníčka naopak zdôrazňovala, že aj po skoro dvoch rokoch od straty chodí každý deň. Pre niektoré ženy má najväčší význam návšteva cintorína na partnerove narodeniny, meniny či výročie úmrtia a veľmi často sa tu stretáva celá rodina, aby si zosnulého uctili a pripomenuli spolu. Pre viaceré vdovy je takáto návšteva spojená s rozprávaním sa so zosnulým, či už v duchu alebo

nahlas. Druhou najpočetnejšou kategóriou je *zapálenie sviečky* zosnulému, čo opisovalo sedem participantiek. Zistili sme, že ovdovené ženy často využívajú viaceré formy rituálov, a to aj súčasne. Zapálenie sviečky sa najčastejšie spája s návštevou cintorína a pripomenutím si výročí, tri participantky však zdôrazňovali, že partnerovi často zapália sviečku aj doma. Časté bolo tiež *pripomenutie si zosnulého v čase výročí*, ktoré bolo najčastejšie spojené s rodinným posedením a spoločnou návštevou cintorína.

Ako špecifický rituál sa vyskytlo aj *vystavenie fotografie* doma, či už spoločnej fotografie alebo fotografie partnera. Zaujímavým rituálom, ktorý sa objavil u štyroch vdov, je *modlitba*. Účastníčky sa pravidelne modlili za dušu partnera, prípadne považovali modlitbu za prosbu, aby ich partner bol v poriadku, nakoľko sa báli, čo s ním po smrti kvôli jeho vlastnostiam bude.

U troch ovdovených žien sa objavilo *používanie hmotných objektov po zosnulom*. Jedna účastníčka napríklad nosila partnerovu obrúčku, iná, ktorá opisovala veľmi aktívne udržiavanie pokračujúceho vzťahu s partnerom, spomínala hneď viacero predmetov, napríklad partnerov paplón v posteli, či dve košeľe, ktoré má symbolicky zviazané rukávmi na pre ňu špeciálnom mieste, kde často so zosnulým partnerom vedie aj dialóg. Ovdovené ženy si často spomenú na partnera aj pri používaní bežných predmetov (napr. „Ja čo chytím do ruky, to poviem: „Toto on kúpil, toto on kúpil...“). Dve ženy si tiež *ponechali hmotné objekty po zosnulom*, napríklad darčeky, ktoré dostali od partnera alebo niektoré jeho veci. U jednej účastníčky sa objavila kategória *odpor voči návšteve cintorína*, keďže podľa jej slov už len pomyslenie, že tam leží, jej nerobí dobre. Cintorín navštevuje len v najnutnejších prípadoch, je to pre ňu skôr istá forma povinnosti. Z výsledkov vyplýva, že žiadna participantka nevyužívala iba rituály, ale vždy boli zároveň prítomné aj iné formy pokračujúcich väzieb.

Tabuľka č. 2: Doména 2 - Formy rituálov u vdov po strate partnera

Kategórie		Výrok	K
Formy rituálov u vdov po strate partnera	Návšteva cintorína 9/10	„Aj teraz, keď idem na hrob, na cintorín, tak vždy mu poviem, že mi chýba...“	
	Zapálenie sviečky 7/10	„Ale na záhradke, keď odchádzam, tak mám tam kahanček a zasvietim mu sviečku.“	
	Pripomenutie si zosnulého v čase výročí 7/10	„...to zakaždým, keď má výročie, akože narodenia, výročie smrti, meniny, tak to vždy celá rodina, ako tu sa naobedujeme a potom ideme spoločne mu zapáliť na ten hrob tú sviečku.“	
	Vystavenie fotografie 6/10	„...no a tuto máme fotografiu keď sme mali 60 rokov, tak som to dala tuto...“	
	Modlitba 4/10	„...každý deň ho mám na ume, každý deň, lebo sa modlím zaňho, za jeho dušu...“	R
	Používanie hmotných objektov po zosnulom 3/10	„...ja mám obrúčku, po ňom nosím. Moju som ale, ešte keď žil, stratila. A túto som tam v šuflíku našla, tak ju nosím.“	R
	Ponechávanie si hmotných objektov po zosnulom 2/10	„...po mužovi keď mi niečo ostalo, napríklad že mi niečo dal alebo nejaký darček a keď to chytím do ruky si spomeniem...“	R
	Odpor voči návšteve cintorína 1/10	„...nenávidím chodiť na cintorín, sa mi to protiví. Mne je tam zle, keď si pomyslím, že tam je a je tam popol...“	

Vysvetlivky: TK= typológia kategórii; VŠ= všeobecné; T= typické; VR= variabilné

V rámci tretej výskumnej otázky sme sa zamerali na analýzu kvality vzťahu s partnerom pred stratou. Vzhľadom na jedinečnosť a individualitu každého interpersonálneho vzťahu sa objavilo množstvo kvalít, ktoré sme popísali v rámci domény *Pozitívne a negatívne vnímané aspekty kvality vzťahu* (tabuľka č. 3). Pozitívne vnímané aspekty vzťahu sa týkali spoločných kvalít vo vzťahu, partnerových kvalít a osobného hodnotenia kvality vzťahu. Účastníčky v rámci spoločných kvalít vo vzťahu vyzdvihovali najmä spoločné trávenie voľného času a dlhé trvanie vzťahu. Dĺžka vzťahu bola pre každú významná z rôznych hľadísk a najviac ju zdôrazňovali tie, ktoré spolu s partnerom žili viac ako 50 rokov. Jedna zdôrazňovala neschopnosť zabudnúť na partnera a potrebu zachovávanie vzťahu naďalej („To sa nedá zabudnúť. Keď niekoho máš rád, 54 rokov s niekým žiť, to samo o sebe hovorí. A je to krásne, že človek má takú predstavu, že žije s ním ďalej...“), druhá zase retrospektívne posúdenie ich vzťahu ako ideálneho a objavilo sa aj ťažké zvládanie neočakávaného odchodu partnera. Ako významné kvality sa objavili vzájomná tolerancia, interpersonálna blízkosť s partnerom, vzájomná kompatibilita a schopnosť spoločne zvládnuť konflikty. Podkategórie *vzájomné priateľstvo*, *vzájomná opora*, *vzájomná úcta* a *plány do budúcnosti* neboli zdôrazňované tak často, všetky boli zastúpené vždy jednou participantkou. Účastníčky ďalej spomínali partnerove kvality, ktoré veľmi oceňovali, a to najmä praktickú pomoc od partnera, ale tiež jeho pozitívne vlastnosti, ako nekonfliktnosť a snahu o zmenu svojich chýb. V rámci osobného hodnotenia kvality vzťahu tri účastníčky celkovo spomínali celoživotnú spokojnosť so vzťahom. Dve účastníčky navyše uviedli, že sa ich vzťah s časom zlepšil a vo vzťahu bolo významné odpúšťanie chýb.

V rámci negatívne vnímaných aspektov vzťahu tri účastníčky spomínali negatívny vplyv partnerových kamarátov, a to najmä v súvislosti so zneužívaním alkoholu u partnera. V súvislosti s partnerovou osobnosťou dve účastníčky spomínali partnerovu žiarlivosť a negatívne vlastnosti partnera, ako napr. časté nadávanie. Jedna účastníčka navyše spomínala partnerovu neveru. Niektoré účastníčky uvádzali tiež *osobné hodnotenie kvality vzťahu*, a to v zmysle *nespokojnosti so vzťahom*, *tolerancie negatívnych aspektov vzťahu* („...musela som to pretrpieť, no, bohužiaľ.“), *hnevu na partnera* a *zhoršenej kvality vzťahu* („...tak po 40-tke to tak začalo, tak akože intenzívne. Už potom ten život bol taký o ničom.“).

V rámci výsledkov sme odvodili tiež typický prípad účastníčky nášho výskumu. Ten predstavuje ovdovená žena, ktorá hodnotí svoj vzťah s partnerom pred stratou najmä prostredníctvom pozitívnych kvalít, hoci uvádza, že sa sem-tam objavil aj nejaký konflikt, keďže žiadne partnerstvo nie je dokonalé. Pozitívne vníma najmä spoločne strávený čas, vzájomnú toleranciu a blízkosť vo vzťahu, ktorý pre ňu mnoho znamenal, keďže s partnerom spolu prežili dlhé roky. Po strate sa pre ňu začína obdobie smútenia, ktoré je typické vynárajúcimi sa otázkami ohľadom zmyslu straty, procesom postupnej akceptácie straty a zachovávaním pokračujúcich väzieb k partnerovi. Ovdovená žena si na partnera spomína, praje si, aby sa jej o ňom snívalo, vedie s ním dialógy a niekedy zažíva jeho prítomnosť, čo jej prináša komfort. Pripomína si ho v čase výročí, návštevou cintorína, zapálením sviečky, vystavenou fotografiou alebo modlitbou. Prostredníctvom osobných rituálov nemizne jej väzba a puto k partnerovi.

Tabuľka č. 3: Doména 3 - Pozitívne a negatívne vnímané aspekty kvality vzťahu

<i>Kategória</i>	<i>Podkategória</i>	<i>Výrok</i>	<i>TK</i>
<i>Pozitívne vnímané aspekty kvality vzťahu</i>	Spoločné kvality vo vzťahu		
	spoločné trávenie voľného času 5/10	„...tak my sme si každý víkend robili také výlety do hôr, turistikovali sme, proste nám bolo dobre.“	T
	dlhé trvanie vzťahu 5/10	„To sa nedá zabudnúť. Keď niekoho máš rád, 54 rokov s niekým žiť, to samo o sebe hovorí.“	T
	vzájomná tolerancia 4/10	„...nejaká taká tá tolerancia navzájom, ty máš také, ja mám také. Nikdy, nikdy mi nebránil.“	VR
	interpersonálna blízkosť 3/10	„Ja by som mu nikdy nebola ublížila, v ničom, ani keby mi neviem čo bol urobil, lebo on mi bol tak strašne blízky.“	VR
	vzájomná kompatibilita 3/10	„Už tak presne vieš, čo od toho človeka môžeš očakávať. On spraví to, ja spravím to, že sme sa tak vzájomne dopĺňali...“	VR
	schopnosť spoločne zvládnuť bežné konflikty 3/10	„...ani jedno manželstvo není také, že by tam niečo nevzniklo, ale vždycky sme to stačili ustáť...“	VR
	vzájomné priateľstvo 1/10	„...my sme boli priatelia, my sme boli úžasní priatelia.“	
	vzájomná opora 1/10	„...nesmierne na mne lipnul a boli sme si takou oporou.“	
	vzájomná úcta 1/10	„A vážili sme si teda jeden druhého, to je to hlavné.“	
<i>Pozitívne vnímané aspekty kvality vzťahu</i>	plány do budúcnosti 1/10	„Postavili sme si svoju chatku, v ktorej sme mali vlastne prežiť jeseň života, no ale bohužiaľ stalo sa to, čo sa stalo...“	
	Partnerove kvality		
	praktická pomoc od partnera 5/10	„...on mi porobil všetko, on mi aj navaril, poupratoval, všetko porobil.“	T
	pozitívne vlastnosti partnera 2/10	„To som si tak u neho cenila, on bol taký iný...on sa nikdy nevádal, on nemal záujem sa vadiť.“	VR
	snaha o zmenu vlastných chýb 2/10	„...on mal určite problémy a ja som mu to tolerovala, prežil tiež svoje obdobie, ktoré mal také kritické, ale chcel sa napraviť...“	VR
<i>Pozitívne vnímané aspekty kvality vzťahu</i>	Osobné hodnotenie kvality vzťahu		
	celoživotná spokojnosť so vzťahom 3/10	„...keby mal každý taký vzťah, ako ja s ním, tak bol by, hovorila som, bol by tu raj na zemi.“	VR
	zlepšená kvalita vzťahu 2/10	„...u nás sa to tak zmenilo, že predtým bol konfliktný vzťah a potom sa nám vlastne napravil...“	VR
	odpúšťanie chýb 2/10	„...tak mali sme sa radi, tak človek prepáči všetko.“	VR

Negatívne vnímané aspekty kvality vzťahu	Negatívny vplyv partnerových kamarátov 3/10		„...ale potom sa tak pokazil v tej robote, tam mal takých kamarátov, čo ho zvedli k tomu pitiu...“	VR
	Zneužívanie alkoholu u partnera 3/10		„...on dost pil, takže priamo z roboty chodil do krčmy a ja pre neho zase keď som išla z roboty...“	VR
	Partnerova osobnosť	partnerova žiarlivosť 2/10	„...on bol veľmi žiarlivý teda... tá žiarlivosť ho donášala ozaj k takým zúfalým činom...“	VR
		negatívne vlastnosti partnera 2/10	„Ja som nemala výhradu voči ničomu, len to nadávanie. To mi strašne vadilo...“	
	Interpersonálny konflikt 2/10		„No on ináč nebol zlý v podstate, no len keď bol opitý, kerý chlap je dobrý. Boli také nehody...“	VR
	Osobné hodnotenie kvality vzťahu	zhoršená kvalita vzťahu 1/10	„...tak po 40-tke to tak začalo, tak akože intenzívne. Už potom ten život bol taký o ničom, už som sa chcela aj rozviesť s ním...“	
		nespokojnosť so vzťahom 1/10	„...no to bolo také - také zvláštne manželstvo. Nebola som spokojná, no ale čo som mala robiť...“	
		tolerancia negatívnych aspektov vzťahu 1/10	„48 rokov sme boli spolu. Že som to vôbec aj vydržala...musela som to pretrpieť no, bohužiaľ.“	
	Partnerova nevera 1/10	hnev na partnera 1/10	„Ja som už bola naňho strašne nahnevaná, lebo mňa strašne s tým ranil.“	
			„...ale mal aj nejakú babu. Ja som to zistila, no a potom som už robila riadne poriadky.“	

Vysvetlivky: TK= typológia kategórií; T= typické; VR= variabilné

Diskusia

V súlade s doterajšími výskumnými zisteniami (Epstein, Kalus, & Berger, 2006; Klass, Silverman, & Nickman, 1996) sa aj v našom výskume ukázalo, že pokračujúce väzby sa po strate často vyskytujú, čo dokazuje aj fakt, že u každej participantky boli prítomné aspoň nejaké formy väzieb, najčastejšie však viacero simultánne. Zároveň tieto formy, ktoré vdovy využívajú, sú rôznorodé (Field, Gal-Oz, & Bonanno, 2003; Field & Filanosky, 2010), čo sa ukázalo aj v našom výskume.

U všetkých účastníčok sa objavilo *spomínanie na zosnulého partnera*. Pre mnohé je spomínanie prirodzené, nakoľko s partnerom strávili roky spolužitia, čo je v súlade s tvrdením, že pre niektoré vdovy, ktorých partnerský vzťah trval niekoľko desiatok rokov, môže byť ťažké nezachovávať blízky emocionálny vzťah so zosnulým partnerom (Costello & Kendrick, 2000). Súhlasíme s názorom Ryckebosch-Dayez, Zech, Cord a Taverne (2016), že staršie ovdovené ženy často pociťujú samotu, sú viac konfrontované s absenciou partnera, čo môže viesť k zvýšenému premýšľaniu a spomínaniu na partnera. Jedna vdova v našom výskume špecificky uviedla, že keď je sama, viac premýšľa nad mnohými vecami v súvislosti so zosnulým partnerom.

V rámci nášho výskumu sa však ukázalo, že spomínanie na partnera nebolo u všetkých ovdovených žien spojené s udržiavaním blízkeho emocionálneho pokračujúceho vzťahu s partnerom. V niektorých prípadoch ide skôr o zachovanie pamiatky alebo spomienky na zosnulého či spoločný život. Aktívne angažovanie sa v zachovávaní vzťahu explicitne popisovali štyri participantky, ktoré hovorili o rôznych druhoch komunikácie s partnerom. Najčastejšie sa u nich vyskytovalo spomínanie, vedenie dialógu s partnerom, snenie, zážitky

prítomnosti partnera a rôzne osobné formy rituálov. V počiatočných štádiách smútenia nemusi byť jednoduché zachovávať blízky pokračujúci vzťah s partnerom. U žien sa po strate vynárali existenciálne otázky a hľadanie zmyslu straty (Neimeyer, 2011), najčastejšie vyjednáváním s Bohom a procesom osobného utvárania zmyslu straty. Objavili sa aj problémy s akceptáciou straty, napríklad vo forme túženia, aby sa partner vrátil. Preokupácia myšlienkami na zosnulého a vzťah s ním je často súčasťou smútenia a tiež znakom, že smútenie ešte nebolo vyriešené (Rubin, 1984). Nutnosť rekonštrukcie zmyslu je dôležitá pre akceptáciu a integráciu reality straty, fyzickej neprítomnosti zosnulého a *reorganizácie vzťahu s partnerom po strate* - a to najmä v prípade, keď je strata málo koherentná s predpokladaným svetom jednotlivca (Neimeyer, 2014). Práve nutnosť transformácie a reorganizácie vzťahu s partnerom je základom pre udržiavanie emocionálne blízkeho pokračujúceho vzťahu, ako sa ukázalo u štyroch účastníčok. Takýto proces zahŕňa dekonštrukciu, ale aj zachovanie niektorých mentálnych reprezentácií zosnulého a zároveň konštrukciu nových (Boerner & Heckhausen, 2003). Predpokladáme, že nejde o lineárny, ale veľmi komplexný proces, nakoľko sme zistili individuálne rozdiely u smútiacich. Napríklad jedna účastníčka spomínala, že akceptovať realitu straty sa jej podarilo až vtedy, keď dokázala nájsť spôsoby zachovávania vzťahu s partnerom. U ďalšej vdovy sa objavilo zachovávanie vzťahu s partnerom ešte skôr, než bola s realitou straty a statusom vdovy prvýkrát vedome konfrontovaná. Hoci vo Wordenovom modeli smútenia akceptácia straty predchádza nájdeniu trvalého spojenia so zosnulým, sám autor zdôrazňuje flexibilitu v jednotlivých úlohách smútenia (Worden, 2009), pričom niekedy je potrebná opätovná práca s niektorými úlohami alebo práca s viacerými súčasne. V našom výskume sa ukázalo, že jednotlivé úlohy sa môžu počas smútenia aj zamieňať.

Ako veľmi častá forma pokračujúcich väzieb sa ukázalo *snenie* s partnerom. Sny boli často vnímané pozitívne, spojené s interakciou s partnerom (Parkes, 1970), prípadne chápané ako rozlúčka s partnerom (Epstein, Kalus, & Berger, 2006) či obsahujúce aspekt, ktorý ovdovenej žene napomáhal k akceptácii a zmierneniu negatívnych emócií. Jedna účastníčka uviedla, že jej pomohlo, keď v snoch videla, že partner nie je utrápený a chápala to tak, že sa má dobre a je v poriadku. Prikláňame sa k názoru, že snívanie o zosnulom môže obsahovať terapeutickú alebo liečivú kvalitu a slúžiť na zachovanie spojenia so zosnulým počas procesu smútenia, ako to opisujú Wright et al. (2014).

Polovica účastníčok opisovala *zážitky prítomnosti partnera*, ktoré sa ukázali v rôznych kvalitách. Podľa Reesa (1971) môže ísť o rôzne zmyslové kvality alebo len o pocit, že je zosnulý prítomný, čo sa ukázalo aj v našom výskume. Ovdovené ženy obvykle prežívali duševné pocity, že je partner s nimi, že im poskytuje ochranu, pomáha im. Hoci sa v literatúre diskutuje o problematike týchto zážitkov, ide najmä o typ tzv. externalizovaných pokračujúcich väzieb, teda ilúzií a halucinácií (Field & Filanosky, 2010). Formou rozhovorov s účastníčkami by bolo ťažké objektívne posúdiť mieru ich prispôsobenia sa strate a tiež to, či k nej zážitky prítomnosti napomáhajú. Sústredili sme sa preto viac na vnímanie zážitkov samotnými participantkami, ktoré nám vo všetkých prípadoch potvrdili pociťovanie komfortu pri predstave, že je partner pri nich, a to napriek zisteniam Hayesovej a Leudara (2016), že pozostalí nemusia vnímať zážitky prítomnosti po celý čas pozitívne.

Pokračujúce väzby majú mnoho foriem a podôb, zatiaľ čo niektoré môžu predstavovať *jednorazový čin* (napr. splnenie priania), iné sú *zamerané na hodnotenie* (minulých udalostí, spomienok; výčitky svedomia), *pretrvávajúce pocity a emócie* (pocit spolupatričnosti, pokračujúci konflikt, neodpustenie, túženie po zosnulom) či *aktívne formy komunikácie s partnerom* (rozprávanie sa so zosnulým, zážitky prítomnosti zosnulého). Predpokladáme, že prítomnosť pokračujúcich väzieb u každej participantky by sa dala vysvetliť tým, že strata

milovaného človeka vždy zanechá dopad na živote smútiaceho (Vickio, 1999) a špecificky pre ovdovené ženy môže byť významné zachovávať symbolický pokračujúci vzťah s partnerom po dlhých rokoch vzájomného spolužitia.

Rituály, ktoré ovdovené ženy využívajú, môžu byť jednoduché (návšteva cintorína) alebo komplexné (Castle & Phillips, 2003), zahrňajúce viacero rituálov naraz, napríklad *pripomenutie si zosnulého v čase výročí* s rodinou v rámci spoločného posedenia alebo návštevy cintorína, čo bolo pre ovdovené ženy v našom výskume veľmi dôležité.

V súlade s doterajšími výskumnými zisteniami sa ukázalo, že rituály využívané po strate sú väčšinou osobne zmysluplné (Castl e& Phillips, 2003; Vale-Taylor, 2009). S osobným významom rituálov sa pracuje aj v smútkovom poradenstve a terapii, nakoľko môžu napomáhať pri riešení komplikovaného zármutku (Sas & Coman, 2016). Ovdovené ženy, ktoré dávali rituálom osobný význam, ich obvykle chápali ako spôsob, akým si zachovávajú vzťah s partnerom. Naš výskum teda potvrdzuje, že prostredníctvom rituálov si vdova môže zachovávať pokračujúce väzby a emocionálny vzťah s partnerom (Barnhill, 2011; Romanoff & Terenzio, 1998).

Kvalita vzťahu sa v našom výskume ukázala ako veľmi komplikovaný konštrukt, nakoľko zahŕňa faktory na strane oboch partnerov a môže byť zároveň obomi partnermi inak vnímaná (Hassebrauck & Fehr, 2002). Z výsledkov môžeme usudzovať, že ovdovené ženy, ktoré popisovali viac pozitívnych kvalít vzťahu z rôznych uhlov pohľadu, prežívali viac foriem pokračujúcich väzieb s partnerom, než ženy, ktoré sa o kvalite vzťahu vyjadrovali všeobecnejšie a uvádzali menej kvalít. Pozitívnejšia mentálna reprezentácia vzťahu s partnerom teda pravdepodobne vedie k väčšiemu využívaniu pokračujúcich väzieb (Field, Gal-Oz, & Bonanno, 2003). Na rozdiel od kvantitatívneho výskumu pokračujúcich väzieb po strate rodiča (Karydi, 2018) sme zistili, že pri väčšom využívaní väzieb nemusí ísť nutne o pozitívne prežívané pokračujúce väzby, ale vyskytujú sa aj *ambivalentné* (napr. príliš časté snenie) či *negatívne prežívajúce väzby* (napr. výčitky svedomia, pokračujúci konflikt, absencia snov), čo podľa nás môže súvisieť s dĺžkou času od straty a individuálnosťou procesu smútenia. Navyše, rozdiely vo výsledkoch môžu byť zapríčinené odlišným výskumným súborom, ale aj typom výskumu.

Výsledky naznačujú, že pokračujúce väzby obsahujú určité aspekty kvality vzťahu pred stratou (Boerner & Heckhausen, 2003; Hayes & Leudar, 2016). Môže ísť o pozitívne (napr. interpersonálna blízkosť), ale aj negatívne aspekty vzťahu (napr. konflikt), ktorý existoval pred stratou, pričom pokračujúce väzby ponúkajú nové možnosti, ktorými sa vzťah môže meniť alebo napredovať (napríklad prostredníctvom dialógu, zážitkov prítomnosti partnera), ako hovorí Hayesová a Leudar (2016).

Hoci sme sa snažili eliminovať nežiaduce faktory, ktoré by mohli viesť k skresleniu výsledkov a interpretácií, uvedomujeme si, že naša práca má isté limitácie. Výsledky kvalitatívneho typu výskumu nemožno zovšeobecniť na celú populáciu, keďže pri kvalitatívnom výskume sa obvykle kladie dôraz na hlbšie preskúmanie fenoménov, nie na veľkosť výskumného súboru, ktorý je charakteristický nízkym počtom participantov. Ďalšou limitáciou môže byť príležitostný výber účastníkov, ktorý nezaručuje reprezentatívnosť pre zvolenú populáciu. Participantky si väčšinu informácií vybavovali retrospektívne, pričom vo väčšine prípadov bol uplynulý čas od straty niekoľko rokov, čím mohlo dôjsť k skresleniu niektorých informácií. Hoci väčšina participantiek zažila stratu partnera v období posledných šiestich rokov, jedna participantka zažila stratu pred desiatimi rokmi, čo môže skresľovať výsledky. Limitujúcim faktorom je tiež nehomogénny typ straty u participantiek, nakoľko štyri zažili stratu očakávanú v dôsledku choroby partnera, u väčšiny to bola strata náhla.

Napriek spomenutým limitáciám považujeme našu prácu za prínosnú pre viaceré oblasti psychológie. Ako jediný výskum na tému pokračujúcich väzieb po strate partnera na Slovensku sme priniesli väčší vhl'ad do danej problematiky. Prostredníctvom individuálnych príbehov ovdovených žien sme opísali kvalitu vzťahu s partnerom, charakter prežívania pokračujúcich väzieb a využívania rituálov v kontexte tejto náročnej životnej udalosti.

Ďalší výskum by sa mohol zamerať na súvislosti pokračujúcich väzieb s adaptáciou na stratu, ako aj na hlbšie porozumenie procesom transformácie vzťahu pred stratou na pokračujúce väzby po strate. Zaujímavé by bolo rozšírenie výskumného zamerania na iné typy participantov, napríklad pokračujúce väzby u rodičov po strate dieťaťa alebo u detí po strate rodiča či súrodenca.

Záver

U ovdovených žien v našom výskume sa ukázalo niekoľko rôznorodých foriem pokračujúcich väzieb, pričom najčastejšie sa jednalo o spomínanie na zosnulého partnera. Typickými pokračujúcimi väzbami bolo tiež snívanie o zosnulom partnerovi a zážitky prítomnosti zosnulého. Ukázalo sa, že pokračujúce väzby môžu obsahovať určité aspekty kvality vzťahu pred stratou. Môže ísť o pozitívne, ale aj negatívne aspekty vzťahu, ktorý existoval pred stratou, pričom pokračujúce väzby ponúkajú nové možnosti, ktorými sa vzťah s pozostalým môže transformovať alebo napredovať. Ovdovené ženy, ktoré popisovali viac pozitívnych kvalít vzťahu s partnerom pred stratou prežívali tiež viac foriem pokračujúcich väzieb s partnerom po strate, v porovnaní so ženami, ktoré sa o kvalite vzťahu vyjadrovali všeobecnejšie a uvádzali menej pozitívnych kvalít vzťahu. Štúdiou sme sa snažili zdôrazniť individualitu a jedinečnosť každého smútiaceho človeka, čo sa ukázalo prostredníctvom unikátnych životných príbehov s jednotlivými účastníkmi rozhovorov.

Literatúra

- Barnhill, J. J. (2011). *Giving Meaning to Grief: The Role of Rituals and Stories in Coping with Sudden Family Loss* [Unpublished doctoral dissertation]. University of South Florida.
- Bäckström, B. M. G. G. (2019). Death, mourning and post-death rituals of elderly migrants. *Mortality*, 25(2), 220-231. <https://doi.org/10.1080/13576275.2018.1559137>
- Boerner, K., & Heckhausen, J. (2003). To have and have not: adaptive bereavement by transforming mental ties to the deceased. *Death Studies*, 27(3), 199-226. <https://doi.org/10.1080/07481180302888>
- Castle, J., & Phillips, W. L. (2003). Grief rituals: Aspects that facilitate adjustment to bereavement. *Journal of Loss and Trauma*, 8(1), 41-71. <https://doi.org/10.1080/15325020305876>
- Costello, J., & Kendrick, K. (2000). Grief and older people: the making or breaking of emotional bonds following partner loss in later life. *Journal of Advanced Nursing*, 32(6), 1374-1382. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2000.01625.x>
- Epstein, R., Kalus, CH., & Berger, M. (2006). The continuing bond of the bereaved towards the deceased and adjustment to loss. *Mortality*, 11(3), 253-269. <https://doi.org/10.1080/13576270600774935>
- Field, N. P., & Filanosky, C. (2010). Continuing bonds, risk factors for complicated grief, and adjustment to bereavement. *Death Studies*, 34(1), 1-29. <https://doi.org/10.1080/07481180903372269>

- Field, N. P., Gal-Oz, E., & Bonanno, G. A. (2003). Continuing bonds and adjustment at 5 years after the death of a spouse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71(1), 110-117. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.71.1.110>
- Hassebrauck, M., & Fehr, B. (2002). Dimensions of relationship quality. *Personal Relationships*, 9(3), 253-270. <https://doi.org/10.1111/1475-6811.00017>
- Hayes, J., & Leudar, I. (2016). Experiences of continued presence: On the practical consequences of 'hallucinations' in bereavement. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 89(2), 194-210. <https://doi.org/10.1111/papt.12067>
- Hill, C. E., Thompson, B. J., Hess, S. A., Knox, S., Williams, E. N., & Ladany, N. (2005). Consensual qualitative research: An update. *Journal of Counseling Psychology*, 52(2), 196-205. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.52.2.196>
- Hill, C. E., Thompson, B. J., & Williams, E. N. (1997). A guide to conducting consensual qualitative research. *The Counseling Psychologist*, 25(4), 517-572. <https://doi.org/10.1177/0011000097254001>
- Karydi, E. (2018). Childhood bereavement: The role of the surviving parent and the continuing bond with the deceased. *Death Studies*, 42(7), 412-425. <https://doi.org/10.1080/07481187.2017.1363829>
- Klass, D., Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (1996). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Taylor & Francis.
- Neimeyer, R.A. (2014). The narrative arc of tragic loss: Grief and the reconstruction of meaning. *International Journal of Existential Psychology & Psychotherapy*, 5(1), 27-32.
- Neimeyer, R. A. (2011). Reconstructing meaning in bereavement. *Rivista di psichiatria*, 46(5-6), 332-336. <https://doi.org/10.1708/1009.10982>
- Parkes, C. M. (1970). The first year of bereavement: A longitudinal study of the reaction of London widows to the death of their husbands. *Psychiatry*, 33(4), 444-467. <https://doi.org/10.1080/00332747.1970.11023644>
- Rees, W. D. (1971). The hallucinations of widowhood. *British Medical Journal*, 4, 37-41. <https://doi.org/10.1136/bmj.4.5778.37>
- Reisman, A. S. (2001). Death of a spouse: Illusory basic assumptions and continuation of bonds. *Death Studies*, 25(5), 445-460. <https://doi.org/10.1080/07481180126216>
- Romanoff, B. D., & Terenzio, M. (1998). Rituals and the grieving process. *Death Studies*, 22(8), 697-711. <https://doi.org/10.1080/074811898201227>
- Root, B. L., & Exline, J. J. (2014). The role of continuing bonds in coping with grief: Overview and future directions. *Death Studies*, 38(1), 1-8. <https://doi.org/10.1080/07481187.2012.712608>
- Rubin, S. S. (1984). Mourning distinct from melancholia: The resolution of bereavement. *British Journal of Medical Psychology*, 57(4), 339-345. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.1984.tb02599.x>
- Ryckebosch-Dayez, A. S., Zech, E., Cord, J. M., & Taverne, C. (2016). Daily life stressors and coping strategies during widowhood: A diary study after one year of bereavement. *Death Studies*, 40(8), 461-478. <https://doi.org/10.1080/07481187.2016.1177750>
- Sas, C., & Coman, A. (2016). Designing personal grief rituals: An analysis of symbolic objects and actions. *Death Studies*, 40(9), 1-12. <https://doi.org/10.1080/07481187.2016.1188868>
- Steffen, E., & Coyle, A. (2011). Sense of presence experiences and meaning-making in bereavement: A qualitative analysis. *Death Studies*, 35(7), 579-609. <https://doi.org/10.1080/07481187.2011.584758>
- Špatenková, N. (2005). Fenomén vdovství. In D. Sýkorová, D. Šimek, & M. Dvořáková (Eds.), *Třetí věk trojí optikou* (s. 71-88). Univerzita Palackého v Olomouci.

- Vale-Taylor, P. (2009). "We will remember them": a mixed-method study to explore which post-funeral remembrance activities are most significant and important to bereaved people living with loss, and why those particular activities are chosen. *Palliative Medicine*, 23(6), 537-544. <https://doi.org/10.1177/0269216309103803>
- Vickio, C. J. (1999). Together in spirit: Keeping our relationships alive when loved ones die. *Death Studies*, 23(2), 161-175. <https://doi.org/10.1080/074811899201127>
- Worden, J. W. (2009). *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner* (4th ed). Springer.
- Wright, S. T., Kerr, CH. W., Doroszczuk, N. M., Kuszczak, S. M., Hang, P. C., & Luczkiewicz, D. L. (2014). The impact of dreams of the deceased on bereavement: A survey of hospice caregivers. *American Journal of Hospice & Palliative Medicine*, 31(2), 132-138. <https://doi.org/10.1177/1049909113479201>

Údaje o autorkách

Bc. Miriam Masaryková je študentkou magisterského štúdia jednodborovej psychológie na Katedre psychológie Trnavskej univerzity v Trnave. Zaujíma sa o problematiku smrti, straty a smútenia.

Kontaktné údaje

Adresa: Katedra psychológie, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, Horno-potočná 23, 918 43 Trnava

Email: miriam.masarykova1@gmail.com

Mgr. Lucia Záhorcová, PhD. je odbornou asistentkou Katedry psychológie FF TU v Trnave, vedeckou pracovníčkou Ústavu experimentálnej psychológie CSPV SAV. Pracuje ako externý psychológ v detskom mobilnom hospici. K jej odborným záujmom patrí predovšetkým problematika odpustenia, životných strát a smútenia po strate blízkeho človeka.

Kontaktné údaje

Adresa: Katedra psychológie, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, Horno-potočná 23, 918 43 Trnava

Email: zahorcova.lucia@gmail.com

Masaryková, M., & Záhorcová, L. (2020). Kvalitatívna analýza prežívania pokračujúcich väzieb k zosnulému partnerovi u žien v období staroby. *E-psychologie*, 14(4), 16-30. <https://doi.org/10.29364/epsy.382>